

tief te doen maar offensief te verbinden met een buitenperspectief, met de vragen in de samenleving. Schlamelcher stelt in zijn interessante bijdrage de vraag naar de relatie kerk en sekte: de christelijke kerken veranderden van sektes (in de oudheid) tot kerken van en kerken voor de samenleving. Dat ook volkskerken in de hoogmoderniteit tot sektes kunnen worden, wat uw recensent wel eens heeft betoogd, die conclusie wil hij niet aanvaarden. Thomas geeft in zijn bijdrage een grondige afrekening met het liberaal-protestantse paradigma (dat we overigens ook in de catholica tegenkomen) dat de gemeenschap er bij religiositeit eigenlijk niet toe doet en dat het gaat om een individueel-rationalistische beleving – waardoor deze stroming uiteindelijk zichzelf afschaft.

Wegner zegt in de afsluitende bijdrage met Luhmann, dat kerken op zichzelf zijn aangewezen en zelf hun betrokkenheid moeten organiseren. Dat is een goede samenvatting van deze uitstekende bundel: de toekomst van religie hangt af van wat de religieuze organisaties er zelf van maken. En daarbinnen hebben de kerken nog steeds belangrijke maatschappelijke, politieke, economische netwerken en hulpmiddelen en mogen daarom niet genegeerd worden maar zouden veel centraler moeten staan in sociologie, theologie, en het eigen kerkelijk beleid. Daardoor wordt de godsdienstsociologie ook weer een gesprekspartner voor de theologie zoals menig bijdrage in deze bundel laat zien. Wie zich door het Duits-academisch proza heen weet te worstelen, wordt ruimschoots beloond met vele nieuwe inzichten die ook voor de Nederlandse academische en kerkelijke situatie uitermate relevant zijn.

Erik Sengers
(Amsterdam)

Derks, Marjet (2016), *Van Hollandse wereldbeking tot mondiale verbondenheid. Het verhaal van de Graal 1921 – heden*, Hilversum: Verloren, pp. 205, ISBN 9789087046071, € 25,00.

In deze studie beschrijft Marjet Derks de geschiedenis van de Graal. De Graal is een internationale, katholieke vrouwenbeweging die in 1921 werd opgericht onder impuls van de Nijmeegse taalkundige en jezuïet Jacques van Ginneken. Volgens Van Ginneken bevond Europa zich na de Eerste Wereldoorlog in een cultuurcrisis waarop enkel het katholicisme een adequaat antwoord bood. Er was zodoende een grote noodzaak om het katholicisme te verspreiden, zowel in Nederland als daarbuiten, en in de ogen van Van Ginneken waren vrouwelijke leken het meest geschikt om dit bekeringswerk te verrichten. Met het oog op dit bekeringswerk richtte Van Ginneken in 1921 de Vrouwen van Nazareth op. Een gemeenschap van katholieke, vrouwelijke leken die na de Tweede Wereldoorlog bekend wordt als de Graal. De Graal groeit uiteindelijk uit tot een internationale vrouwenbeweging, maar in dit boek behandelt Derks vooral de ontwikkelingen binnen Nederland.

De opzet van het boek is hoofdzakelijk chronologisch met de Tweede Wereldoorlog als belangrijk scharnierpunt. In het eerste hoofdstuk beschrijft Derks de ontwikkeling van de Graal tot aan de Tweede Wereldoorlog (1921-1940). Het doel van de Graal, oftewel de Vrouwen van Nazareth, was in eerste instantie wereldebekering, maar in deze periode vindt al een belangrijke koerswijziging plaats en komt de nadruk te liggen op het versterken van de vaak lauwe geloofsijver onder Nederlandse katholieke vrouwen en meisjes. Met het oog op dit doel richten de Vrouwen van Nazareth de Graalbond op en komt de naam Graal of Graalbeweging meer in zwang. En omdat het katholieke meisjeswerk vooral wordt verricht vanuit eigen 'Graalhuizen', ontstaat er langzaam aan ook een eigen graalcultuur met eigen kleding, taal, gebruiken en symbolen.

In het tweede hoofdstuk beschrijft Derks de Graal tijdens de oorlogsjaren. Aanvankelijk had de oorlog niet zoveel effect op het werk van de Graal, maar dat veranderde in de loop van 1941 toen het werk in internaten door de Duitsers werd verboden. In het daarop volgende jaar werden ook de Graalhuizen geconfisqueerd en werd de Graalbeweging als lekenbeweging door de Duitsers verboden. Hiermee kwam er een voorlopig einde aan de Vrouwen van Nazareth en de Graalbeweging. Wel raakten enkele Vrouwen van Nazareth in deze periode betrokken bij de lekenverpleging in het katholieke ziekenhuis Sint Antoniushoeve in Voorburg waar zij gaandeweg de vrouwelijke religieuzen gingen vervangen. Hierdoor verlieten de Vrouwen van Nazareth niet alleen het strikte bekeringswerk onder katholieke meisjes en traden ze toe tot de wereld van de vrouwelijke beroepsarbeid, maar zo ontstond ook het eerste katholieke ziekenhuis in Nederland waar niet langer vrouwelijke religieuzen de scepter zwaaiden.

De ontwikkeling van de Graal na de Tweede Wereldoorlog (1945-1980) wordt door Derks beschreven in hoofdstuk drie. Volgens Derks wordt deze periode gekenmerkt door een zoektocht naar de eigen identiteit. Er was verwarring over deze identiteit, omdat de naam Vrouwen van Nazareth suggereerde dat het hier om een congregatie van vrouwelijke religieuzen ging. Om aan deze verwarring een eind te maken, wordt in 1955 besloten om enkel nog maar de naam de Graal te gebruiken. Maar daarnaast was er ook verwarring over de taak van de Graal. Stond het bekeringswerk centraal of juist het opleidingswerk waar de Graal vanaf de oorlog steeds meer bij betrokken was geraakt, zoals de opleiding tot verpleegkundigen, kraamverpleegkundigen en dienstboden? Uiteindelijk werden beide taken gecombineerd. Vooral de opleiding tot gezinsverzorgster bood de Graal kansen om opleidingswerk en spirituele vorming te combineren, omdat er via de gezinsverzorgsters ook weer toegang werd verkregen tot de katholieke gezinnen.

De chronologische lijn van de eerste drie hoofdstukken maakt in de volgende hoofdstukken plaats voor een meer thematische benadering. In hoofdstuk vier gaat Derks in op het missiewerk van de Graal en de stichting van de Hogere Missieschool (1947-1970). Trouw aan het ideaal van de wereldebekering van Van Ginneken werd deze missieschool in

1947 opgericht om jonge universitair opgeleide vrouwen voor te bereiden op het werk in de missie. Een missionaire taak die in plaats van kerkontwikkeling geleidelijk het karakter kreeg van ontwikkelingswerk en het verbeteren van de positie van de vrouw. Een ontwikkeling die ook leidde tot een heroriëntatie op de spiritualiteit en identiteit van de Graal, zoals Derks in het vijfde hoofdstuk beschrijft. Een heroriëntatie die niet enkel betrekking heeft op geloofs- en liturgievernieuwing, maar ook op de positie van de vrouw binnen en buiten de kerk. Daarnaast leidde deze heroriëntatie er ook toe dat de Graal kritisch naar het eigen verleden ging kijken, waarbij de Graal vooral afstand ging nemen van de oorspronkelijke, fanatieke bekeringsijver en het vermeende gebrek aan religieuze tolerantie. Dit alles beschrijft Derks in het zesde hoofdstuk, waarin zij laat zien hoe de Graal onder invloed van het Tweede Vaticaans Concilie ook de eigen organisatie bij de tijd wil brengen en volop inzet op verandering en internationalisering. Hierbij werd de Graal geïnspireerd door de meer prominente status die leken hadden gekregen in enkele geschriften van Vaticanum II, door de ontwikkeling van de feministische theologie en de hernieuwde aandacht voor de vrouw binnen de katholieke kerk en door de groeiende aandacht voor oosterse godsdiensten en met name het zenboeddhisme. Vooral deze laatste inspiratiebron leidde ertoe dat de Graal vanaf eind jaren zeventig een nieuwe doelgroep van onkerkelijke maar wel door spiritualiteit geïnspireerde vrouwen wist aan te boren.

Met deze studie geeft Marjet Derks naar mijn idee een boeiende inblik in de ontwikkeling van een vrouwelijke lekenbeweging in het katholieke Nederland van vlak voor en na de Tweede Wereldoorlog. Tevens laat haar studie zien hoezeer de katholieke kerk gedurende deze periode nog een echte volkskerk was. De katholieke kerk was met haar parochiestructuur doorgedrongen tot in de haarvaten van de samenleving en de relatie met de wereldlijke macht, de Nederlandse overheid, was van tijd tot tijd hecht te noemen. Treffend vind ik in dit opzicht de subsidie en steun van de overheid die een katholieke beweging als de Graal vlak voor de oorlogsjaren ontving voor het verzorgen van de opleiding tot dienstbode of na de oorlog, in 1947, voor het verzorgen van de opleiding tot gezinsverzorgster. Maar haar studie laat ook zien, en dat maakt haar boek ook voor godsdienstsociologen interessant, hoe overheidssteun uiteindelijk leidt tot overheidsbemoeyenis en professionaliseringseisen die een religieuze inspiratie op vele vlakken van de maatschappelijke hulpverlening en het internationale ontwikkelingswerk marginaliseren. In dit opzicht kan deze studie ook worden gelezen als een interessante casestudy van secularisering in Nederland. Jammer is wel dat de meest recente geschiedenis van de Graal er zo bekaaid van afkomt in dit boek. De ondertitel belooft een geschiedschrijving van 1921 tot heden, maar feitelijk stopt de studie rond 1980. De geschiedenis van de Graal tot aan 1980 wordt in ruim tweehonderd pagina's gedetailleerd beschreven, waarna in een slothoofdstuk, geschreven door een andere auteur, in slechts vier pagina's wordt ingegaan op de meest recente geschiedenis van de Graal. Hierdoor kent deze studie niet echt een

bevredigend einde en blijft de lezer met het gevoel achter dat het verhaal van de Graal nog niet volledig is verteld.

Paul Vermeer
(Radboud Universiteit)

Dols, Chris, Joep van Gennip & Lennert Savenije (2016), *Dienstbaar onder vuur: Religieuzen en de tweede wereldoorlog*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, pp. 224, ISBN: 9789087046170, € 22,-.

In de uitvoerige inleiding geven de drie redacteuren de bedoeling van deze bundel aan en hoe deze is ontstaan. De Stichting Echo van specialisten in de geschiedenis van het religieuze leven organiseerde eind 2014 een studiedag, zoals vaker. Het thema was hoe de religieuzen, mannen en vrouwen in Nederland en Nederlands Indië, omgegaan waren met de oorlogssituatie. De specialisten vonden het tijd om ook aandacht te besteden aan deze groep. In de Nederlandse geschiedschrijving van de oorlog was de rol van religieuzen zwaar onderbelicht. Als de RK Kerk aan de orde kwam, dan was het vooral de rol van het Episcopaat, met name van de onverzettelijke, latere kardinaal De Jong. Onder invloed van de officiële geschiedschrijving ontstond het beeld dat het katholieke volksdeel ondanks de betrokken kerkleiders minder dan de protestanten had bijgedragen aan het verzet of hulp aan de Joodse onderduikers. De bedoeling van de studiedag en deze bundel is dit beeld bij te stellen. Het doel is “een visie van onderaf geven, de religieuzen een stem geven”.

Helaas, vooral in dit laatste stelt deze bundel teleur. De auteurs leveren veel feiten, zij rapporteren de inzet van vooral nonnen bij de zorg, in de verpleging tot soms in het heldhaftige toe. Zij geven ook voorbeelden van hulp aan onderduikers en Joodse mensen met grote risico's voor de religieuzen persoonlijk en hun conventen. Zij slagen er echter niet in, althans deze lezer, te laten inzien hoe het religieuze leven en overtuiging de zusters, broeders en paters inspireerde tot daden van hulp en/of verzet. Het boek begint met een citaat uit een brief van Titus Brandsma, een van de bekendste katholieke oorlogshelden. Hij schrijft vanuit zijn cel in de Scheveningse gevangenis dat hij zich daar “veilig en gelukkig” voelt. Moeilijk mee te voelen, zo lijkt me. Een ander citaat is uit het relaas van een zuster die jarenlang in een Japans interneringskamp opgesloten zat: “O.L.Heer zou wel voor ons zorgen. Hij zou niet toelaten dat ons iets overkwam. Hij zou toch niet goed vinden dat ons mooie Missiewerk geschaad werd” (p. 11). Hoe kan deze naïviteit en passiviteit inspireren tot actie laat staan verzet? Dat had ik graag uitgelegd gezien. En hoe kwamen dan sommige zusters en paters tot actief verzet? Verschillende paters Kapucijnen die aan het verzet meededen, worden eigenzinnig genoemd. Was het toch meer het karakter dan de spiritualiteit die het verschil maakte?